

XIX. YÜZYILDAKİ TERCÜME ANLAYIŞI VE OSMAN NİZAMÎ PAŞA’NIN PİYADENİN İDMAN TALİMNAMESİ TERCÜMESİ*

Rıdvan KAŞIKÇI**

Öz: Bu çalışmanın amacı XIX. yüzyılda askeri literatürde değişen tercüme geleneğini ortaya koymaktır. Osmanlı Devleti’nde tercüme faaliyetleri kuruluş döneminde başlamış, bu tercüme faaliyetlerinin bir kısmı bireysel çabalar neticesinde gerçekleştirilmiştir. Sultanlar ve ileri gelen devlet adamları da tercümeyle destek olmuşlardır. Kuruluş ve yükseliş dönemlerinde tercüme faaliyetlerinde edebi eserler yoğunluk kazanırken daha sonraki dönemlerde astronomi, felsefe, matematik alanında eserler tercüme edilmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren ise askeri literatüre dair eserler yoğun olarak tercüme edilmiştir. İlk olarak Fransızca eserlerin tercümesi yoğun olarak yapılırken, Prusya’nın Fransa’ya karşı askeri alanda kurmuş olduğu ezici üstünlük sonrasında Almanca eserlerin tercümesi yoğunluk kazanmıştır. Osman Nizami Paşa iyi bir eğitim görmüş; Almanca, Fransızca, İtalyanca, İngilizce ve Rumca gibi dilleri öğrenmiştir. Devletin birçok kademesinde görevi sırasında telif eserler kaleme aldığı gibi tercüme faaliyeti de gerçekleştirmiştir. Gerçekleştirdiği tercüme faaliyetlerinden en önemlisi Louis von Kamphoevener’in eseri olan *Piyadenin İdman Talimnamesi* adlı eserdir. Bu çalışma göstermektedir ki daha önce Fransızcadan yoğun olarak tercüme edilen piyadenin eğitim talimnameleri artık Almancadan tercüme edilmeye başlanmıştır. Sonuç olarak bu makale, Osman Nizami Paşa’nın yapmış olduğu söz konusu tercümenin bir dönüm noktası olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelime: Osman Nizami Paşa, Tercüme, Askeri Tercüme, Eğitim, Askeri Literatür.

TRANSLATION APPROACH IN THE 19TH CENTURY AND OSMAN NİZAMÎ PASHA’S TRANSLATION OF INFANTRY’S TRAINING INSTRUCTIONSABSTRACT

Abstract: The aim of this study is to reveal the changing translation tradition in military literature in the XIXth century. Translation activities in the Ottoman Empire started in the foundation period, and some of these translation activities were carried out as a result of individual efforts. Sultans and prominent statesmen also supported translation. While literary works gained intensity in translation activities during the establishment and rise periods, works in the fields of astronomy, philosophy and mathematics were translated in later periods. From the XIXth century onwards, works on military literature were intensively translated. While French works were translated intensively at first, the translation of German works intensified after Prussia’s overwhelming military superiority over France. Osman Nizami Pasha received a good education and learned languages such as German, French, Italian, English and Greek. During his service at many levels of the state, he not only wrote works but also carried out translation activities. The most important of his translations is the work titled Infantry Training Instructions by Louis von Kamphoevener. The importance of this work is that the infantry training manuals, which had previously been translated extensively from French, were now translated from German. As a result, the study reveals that this translation by Osman Nizami Pasha was a turning point at this point.

Key Words: Osman Nizami Pasha, Translation, Military Translation, Education, Military Literature.

* Bu yazı, 7-9 Eylül 2022 tarihleri arasında İstanbul Medeniyet Üniversitesinde düzenlenen III. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları kongresinde “Osmanlı Devleti’nin XIX. Yüzyıldaki Tercüme Anlayışı ve Osman Nizami Paşa’nın Piyadenin İdman Talimnamesi Adlı Tercüme Eseri” başlıklı bildirimdir. Bu bildirim üzerinde çalışma yapılarak genişletilmiş ve daha önce akademik bir yerde yayımlanmamıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, email: rkasicki@banidrma.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3699-3641.

Giriş

Tercüme sadece bir dilden başka bir dile metin aktarımı olmayıp aynı zamanda bir kültürün başka bir kültürle etkileşim içine girmesi ve kültürel alışveriş yapmasıdır. Bu alışveriş sayesinde iki farklı kültür birbirini tanır ve toplumlar arasında etkileşim gerçekleşir¹.

Osmanlı Devleti'nde tercüme faaliyetlerinin temeli kuruluş dönemine kadar gitmektedir. Osman ve Orhan gaziler döneminde yapılmış bir tercüme faaliyeti olmasa da I. Murad döneminden itibaren Osmanlı sultanlarının himayesinde tercüme faaliyetlerinin yapıldığı görülmektedir. Sultan I. Murad döneminde başlayan tercüme faaliyetleri, daha sonraki sultanlar döneminde de devam etmiştir. Yıldırım Bayezid döneminde Germiyanogulları Beyliği'nin Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girmesiyle, bu beylik tarafından himâye edilen birçok ilim ve sanat insanı Osmanlı sarayına intisap etmiştir. Bunun neticesinde Yıldırım Bayezid devrinden itibaren de saray ve çevresinde tercüme faaliyetleriyle uğraşan ilim ve sanat insanların eserleri ortaya çıkmaya başladı².

Osmanlı sultanları içerisinde kültür hareketini başlatan, koruyup geliştiren Sultanlardan biri de II. Murad'dır. Arapça ve Farsçadan Türkçeye tercüme yapılmaması onun nazarında Türkçenin durumunu da göstermektedir. Sultan II. Murad'ın Türkçeye tercüme edilen eserlerin kontrolü noktasında da bir hassasiyetinin olduğu anlaşılmaktadır. Farsçadan daha önce tercüme edilen *Kabusname*'nin tercümesini beğenmemiş ve Türkçeye yeniden tercüme edilmesi noktasında Mercimek Ahmed Bey'i görevlendirmiştir³. Sultan II. Murad'ın kültür hareketinde açmış olduğu bu yolun daha sonraki dönemlerde artarak devam ettiği görülmektedir. XV, XVI ve XVII. yüzyıllarda tarih, ahlak, hadis, tıp ve edebiyat gibi alanlarda Şeyhoğlu Mustafâ, Behiştî Ahmed Sinân, Mîrî mahlaslı Kiçi Mirzâzâde Seyyid Yahyâ Hüseyin, Âşık Çelebi, Şeyhülislâm Hoca Sa' deddîn Efendi, Ahmed Rıdvân Nizâmî gibi birçok ismin tercüme faaliyetleri ön plana çıkmaktadır⁴.

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ilk dönemlerden XIX. yüzyıla kadar ilmi ve kültürel sahada tercüme faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi, bu tercüme faaliyetlerinin bazen devletin en tepesindeki sultan tarafından özellikle talep edildiği de görülmektedir. Öteki taraftan devletin diğer kademelerinde yer alan önemli devlet adamlarının himayeleriyle de ilim insanları tarafından tercüme faaliyetleri yapıldığı anlaşılmaktadır.

1. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Tercüme Faaliyetlerinin Çeşitliliği

Anadolu ve faklı kıtalardaki hâkimiyetini uzun süre devam ettiren Osmanlı Devleti için XIX. yüzyıl birçok gelişmenin yaşandığı bir dönemi teşkil etmektedir. XIX. yüzyıl sadece siyasi açıdan değil kültürel açıdan da birçok değişikliğin yaşanmış olması sebebiyle önceki dönemlerden farklı olarak ele alınmaktadır. Tercüme faaliyetlerinin de bu yüzyıldan itibaren birtakım değişikliklere uğradığını ifade etmemiz gerekir. Önceki yüzyıllarda belirli ilim sahalarında Batı'dan yapılan aktarımların Tanzimat sonrasında çeşitlilik gösterdiği görülmektedir⁵. Taceddin Kayaoğlu, Osmanlı Devleti'ndeki tercüme faaliyetlerinin tarihsel süreçte nasıl şekillendiğini eserinde şu şekilde ifade etmektedir:

Özetlersek, Lâle Devri tercüme hareketinin yönü Doğu'ya, Encümen-i Dâniş'te hem Doğu'ya hem Batı'ya, 1865 Tercüme Cemiyeti'nden Osmanlı Devleti'nin son Telif ve Tercüme Dairesinin kaldırılmasına kadarki dönemde sentezci bir yaklaşımla Batı'ya yönelik olmuştur. TBMM ve Cumhuriyet hükümetlerinin ilk dönemlerindeki tercüme çalışmaları millî bir çizgi de taşımıştır. 1940'tan itibaren hümanizma ruhu ile hareket edilerek yapılan tercüme faaliyetleri ise tamamen Batı'ya

¹ Göktürk Akşit, *Çeviri: Dillerin Dili*, Can Matbaa, İstanbul 1986, s. 13.

² Sadık Yazar, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 135.

³ Kemal Yavuz, "XIII-XVI. Asır Dil Yedigârlarının Anadolu Sahasındaki Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 27, İstanbul 1983, s. 16.

⁴ Yazar, a.g.t., s. 151.

⁵ Yazar, a.g.t., s. 165.

yöneliktir.” Kayaoğlu'nun bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere XIX. yüzyılda Batı ağırlıklı bir tercüme faaliyeti olsa da doğudaki eserlerin tercümesi kesilmemiştir⁶.

XIX. yüzyılda iktisadi, siyasi ve kültürel planda yapılan reformlarla sultanların bizzat ilgilenmişlerdir. Sultan II. Mahmud döneminde, eğitimin en alt tabakaya kadar yayılması hedeflenmiş, bunun için 1824 yılında yayımlanan bir fermanla Sultan ilköğretim zorunlu hale gelmiştir. Sultan II. Mahmud ilk aşamada devlete gerekli tercümanların yetiştirilmesi ve Bab-ı Âli memurlarından dil öğrenmek isteyenlere yabancı dil öğretmek amacıyla bir Hatt-ı Hümayun yayınlayarak 1821'de Tercüme Odasını kurmuştur⁷. Osmanlı ordularının Mehmet Ali Paşa'nın ordularına yenilmesi, Rusya ile yapılan Hünkâr İskeleyi Antlaşması ve bu dönemde Avrupa ile olan diplomatik ilişkilerin artması odaya yeni bir düzen verilmesi mecburiyetini ortaya çıkarmıştır. 1841 yılına gelindiğinde odanın mevcudu 30 kişiyi bulmuş, 1856 yılında ise yeniden esaslı bir düzenlemeye gidilmiş Fransızca sınıfının yanına bir de İngilizce sınıfı açılmıştır. 1871 yılında ise oda Dışişlerine bağlı bir büro hâline getirilmiştir⁸.

Tercüme Odası, kurulduğu günden itibaren amacına uygun olarak çalışmalarına devam etmiş, önemli devlet adamları yetiştirmiştir. Ali ve Safvet Efendiler ilk gelen ekip içerisinde Fuad ve Vefik Efendiler ise ikinci ekip içerisinde yer almıştır. Sonraları Ali Paşa (Dışişleri Bakanı, Sadrazam [1815-1871]), Fuat Paşa (Dışişleri Bakanı, Sadrazam [1814-1868]), Safvet Paşa (Dışişleri ve Eğitim Bakanı, Sadrazam [1814-1883]) ve A. Vefik Paşa (Edebiyatçı, Sadrazam [1823-1891]) olarak anılacak olan bu isimler devrin önemli düşünürleri ve devlet adamları olmuşlardır⁹.

Tercüme Odası'nın yanı sıra 1851 yılında Encümen-i Dâniş'in kurulması önemlidir. Bilgi ve eğitimi birleştirmeyi hedefleyen bu kurum, eğitim faaliyeti gösteren kurumlara kitaplar yazmak ve çevirmekle görevlendirildi. Bu kurumda 15 tercüme ve 6 özgün eser olmak üzere toplam 21 eser üretildi¹⁰. Tanzimat döneminde yukarıda ifade ettiğimiz kurumsal tercümelerin yanı sıra bireysel tercüme de hız kazandı. Şinâsî 1859 yılında Fransızcadan çevirdiği ilk şiir tercümesini yayımladı. 1862'de Yusuf Kâmil Paşa tarafından Fenelon'dan (1651-1715) *Tercüme-i Telemak* adıyla ilk roman tercümesi yapıldı. Böylece edebiyat alanında da yeni yazın türleri kazandırıldı. 1853'te ise Osman Nizamî Paşa'nın (Doğancı) babası Ali Nizamî Paşa tarafından Avrupa'dan çevrilen ilk geometri kitaplarından biri olan *Usûl-i Hendese-i Sathiyye*'nin tercümesi yapılmıştır¹¹.

1864-1876 yılları arasında Paris başta olmak üzere Avrupa'nın farklı okullarına öğrenciler gönderilmeye başlandı. Bu süreçten sonra Avrupa dillerinden bireysel tercüme hız kazanmaya başladı. Yapılan bu bireysel tercümelerin büyük çoğunluğunun askerî islah amaçlı kullanılacak teknik tercüme olduğu görülmektedir. XVIII. yüzyılda başlayan mühendislik okullarının kurulması yabancı hocaların burada eğitim yapmasını beraberinde getirdi. Burada verilen eğitimler uzun süre tercüme yoluyla yürütülmeye çalışıldı. Mühendis okullarının yanı sıra modern manada açılan tıp okullarında da İtalyanca ve Fransızca tercüme üzerinden eğitim verildi¹².

1876 yılında Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı modernleşme süreci hızlandı. Hukuk, tıp, eğitim, idari ve askerî sistemdeki köklü iyileştirme hareketleri tercüme faaliyetlerinin de hız kazanmasını beraberinde getirdi. Bu yıllarda Ahmet Vefik Paşa gibi birkaç nesil tercümanlık yapmış, bilim adamlığı ile tercümanlığı harmanlamış, ayrıca şairlik, yazarlık ve devlet adamlığını bir arada

⁶ Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi, İstanbul 1998, s. 316.

⁷ Kayaoğlu, a.g.e., s. 25.

⁸ Kayaoğlu, a.g.e., s. 26.

⁹ Cahit Bilim, “Tercüme Odası”, *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1, Sayı 1, Ankara 1990, s. 40.

¹⁰ Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018, s. 37.

¹¹ Sakine Eruz Esen, *Çok Kültürlülük ve Çevirmenler Osmanlı Devleti'nde Çeviri Etkinliği ve Çevirmenler*, Multilingual, İstanbul: 2010, s. 100.

¹² Esen, a.g.e., s. 100.

yürüten tercümanlara rastlıyoruz. Yine bu tarihlerde yetişmiş devlet adamlarından olan İbrahim Edhem Mesut (1864-1959), 1895'te Decartes'in *Discourse De La Methode* adlı eserini çevirmiştir. Bu tarihlerde sadece Avrupa'daki eserlerden değil Rus edebiyatındaki bazı eserlerden de tercüme yapılmıştır. Olga Lebedeva ya da bilinen takma adıyla Madam Gülnar (1854-1912), Lermontof'un (1814-1841) *İblis'i* ve *Familya Saadeti* adlı eserlerini Rusçadan Türkçeye tercüme etti¹³. Recaizade Ekrem, La Fontaine'den birçok masalı, Abdülhak Hamit Tarhan da Cornielle'nin *Le Cid* adlı eserini tercüme etti. Edebî metinlerin tercümesinin yanında Beşir Fuat Fransızca ve Almanca dil kitaplarını tercüme etti. Şemseddin Sami, Fransızcadan Türkçeye sözlük hazırladı ve Victor Hugo'nun *Les Miserables* adlı eserini *Sefiller* adıyla tercüme etti. Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda başlayıp XX. yüzyılın başına kadar devam eden ve devletin her alanına yayılması düşünülen reform hareketleri, tercüme faaliyetlerinin de hız kazanmasına imkân sağladı. Hem devlet eliyle hem de bireysel tercüme yapılarak bu eserler yeni açılan okullarda okutuldu. Bu sayede tercüme faaliyetleri Osmanlı Devleti'nde önemli bir faaliyet alanı hâline geldi¹⁴.

2. Osmanlı Döneminde Askerî Sahada Batı'dan Yapılan Tercümelere Dair

Osmanlı Devleti Avrupa'nın askerî sahadaki üstünlüğünü kabul ettikten sonra modern askerî okulların kurulmaya başladığını görüyoruz. Bu okullarda okutulacak kitapların bir şekilde tercüme edilmesi gerekliliği bu alandaki tercüme faaliyetlerinin hız kazanmasına neden oldu. Askerî alanda yapılan Batı merkezli tercüme çalışmalarının birer birer şekilde değil de kelimelerin ve kavramların ya Türk ağzına uygun olan sözcüklerden ya da kulağa hoş gelen ve anlaşılır olan Türkçe sözcüklerden karşılıklarının bulunduğu görülmektedir¹⁵. Diğer taraftan Batı ile her alanda artan ilişkiler Osmanlı Devleti'nde nitelikli okur kitlesinin artmasına vesile olduğu gibi tercüme eserlerin de yıllara göre sayıca artış göstermesini sağladı. 1729-1875 yılları arasında basılan 3074 kitabın 203 adedinin tercüme eser olduğu anlaşılmaktadır. 1876 ile 1907 yılları arasında 7527 kitabın 1776 adedinin, 1908 ile 1928 yılları arasında ise 13766 kitabın 1555 adedinin tercüme eser olduğu görülmektedir¹⁶. XIX. yüzyıl tercüme faaliyetleri üzerine yapılan akademik çalışmalar neticesinde ortaya çıkacak yeni bilgilerin yukarıda ifade ettiğimiz sayılarda birtakım değişikliklere sebep olması da muhtemeldir.

Yukarıda sayılarla ifade ettiğimiz tercüme kitap sayılarındaki artarak devam eden değişimde 1699'da Karlofça ve 1718'de Pasarofça antlaşmalarının imzalanmasıyla Osmanlı Devleti'nin Batı'nın askerî alandaki üstünlüğünü artık kabul etmiş olması etkili olmuştur. Bu tarihlerden sonra en azından eski ihtişamlı günlerine geri dönebilmek, Avrupa ordularının seviyesini yeniden yakalayabilmek ve onların teknolojik bilgilerini elde edebilmek için askerlikle ilgili eserlerin tercümesine önem verildiği görülmektedir. Fakat yapılan bu ilk tercüme çalışmalarında Batı'daki askerî teknolojinin Osmanlı Devleti'ne aktarılması şeklindeki tercümelere ağırlık verilmemiş olması, yenileşme hareketlerinin mutlak manada anlaşılmadığını yansıtmaktadır. Batı'nın askerî literatürüne dair yapılan ilk tercüme çalışmalarında Avrupa ordularının durumları ve Avrupa devletlerinin aralarındaki savaşların işlendiği eserlerin seçildiği görülmektedir. Harbiye, mülkiye ve askerî tıbbiyenin henüz kurulmadığı bu ilk dönemlerde askerî literatüre dair tercüme yapan müelliflere baktığımızda sivil mütercimlerin asker kökenli mütercimlere göre üç kat daha fazla eser çevirdiği de görülmektedir. Askerî literatüre dair çevrilen eserlerin dillerine bakıldığında ise ilk yıllarda daha ziyade Fransızcadan tercüme yapıldığını görmekteyiz¹⁷. Diğer taraftan tercümesi yapılan bazı eserlerde tercümenin hangi dilden yapıldığına dair bir bilgiye yer verilmediği gibi tercümenin hangi eserden yapıldığına dair de bilgiler bulunmamaktadır. Örneğin Askerî Müze

¹³ Murat Yılmaz, 19. yüzyılda Rusya ve Osmanlı Devleti'nde Çeviri Faaliyetleri Üzerine, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* IV, Sayı 1, Ağrı 2018, s. 101.

¹⁴ Esen, a.g.e., s. 113.

¹⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yayınları*, İstanbul 1988, s. 268.

¹⁶ Alpaz Meral, *Harf Devriminin Kütüphanelere Yansıması, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976*, s. 49.

¹⁷ Uğur Çağrı, *Osmanlı'da Bilimsel Tercüme Faaliyetleri: Envanter ve Analiz*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2018), s. 32.

Yazma Eserler Koleksiyonu'na baktığımızda Ahmet Muhtar Paşa'nın *Tarih-i Esliha* adlı tercümesinde tercüme yapıldığı kaynağın kökeninin ne olduğunu ifade etmediği görülmektedir¹⁸.

Nizâm-ı Cedîd'den itibaren modern eğitim kurumlarının kurulmasıyla birlikte özellikle Fransız diliyle ve Fransız öğretmenlerin kılavuzluğunda eğitimler verilmeye başlandı. İstanbul'da elde bulunan eğitilmiş subaylar Fransız öğretmenlerden Fransızca ders kitaplarıyla eğitimler gördü. Fransızca bütün öğrenciler için zorunlu kılındı. Çoğunluğu Fransızca olan 400 kadar Avrupa kitabının yer aldığı kütüphaneler kuruldu. Yararlanılabilir Türkçe ders kitaplarının hemen hemen hepsi Fransızcadan yapılmış tercümelereydi. Bütün bunların sonucunda yeni bir sosyal unsur oluşturularak, öğrenim, okuma ve kişisel temasla Batı uyarlığının bazı cephelerini tanıyan en az bir Batı dili (genellikle Fransızca) bilen genç kara ve deniz subayları yetişti¹⁹.

Tanzimat sonrasında modern manada kurulan okullardan biri olan Bahriye Askerî Rüştiyesinin de ders programında yabancı dil dersi olarak Fransızcanın yanında İngilizcenin de verildiği görülmektedir. Bahriye Askerî Rüştiyesinde yabancı dil olarak İngilizcenin öğretilmesi gemi ve deniz teknolojisi noktasında İngiltere'nin Osmanlı bahriyesinde etkili olmasıyla alakalıdır²⁰. Nitekim, aşağıda sunulacak olan örneklerden de anlaşılacağı üzere bahriye alanında yapılan tercüme faaliyetlerinde de İngilizce eser tercümelerinin yoğun olduğu görülmektedir²¹.

Tablo 1. Bahriye Askerî Rüştiyesi Kullanılan Tercüme Eserleri

Çevrildiği Dili	Kitabın Yazarı	Mütercim	Tercümenin Adı	Baskı Yılı
İngilizce	Barker	Halil İbrahim	Pusula	1887
İngilizce	William Piper	Ali Galib	Fenn-i Buhar	1895
İngilizce	Admiral Simon	Ali Rıza	Gemilerindeki Filo Tertip Manevraları	1870

Not: Tablo seçilen eserlerden oluşturulmuştur.

Sultan II. Mahmud devrinden itibaren Osmanlı askerî kurumlarında Alman askerî sisteminin etkisi olduğunu ifade etmek gerekir. 1835'te Helmuth von Moltke (1800-1891) ile başlayan Osmanlı askerî sistemindeki Alman askerî uzmanları etkisi, 1882'de Albay Kadehler, Yüzbaşı Louis von Kamphoevener, Yüzbaşı Von Hobe ve Yüzbaşı Ristow'un da gelmesiyle artarak devam etmiştir. Bir yıl sonra bu gruba Von Der Goltz dahil olduğu ve uzman sayısının bu tarihten sonra artarak devam ettiği görülmektedir. Bu durum, Avrupa askerî literatüründen çevrilen eserler arasında Almanca eserlerin ağırlık kazanmasını sağladı²². Aşağıdaki tabloda Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecindeki askeri literatürüne katkı sunan tercümelere dair bazı örnekler verilmiştir²³.

Tablo 2. Avrupa Askerî Literatüründen Çevrilen Eserler

Çevrildiği Dili	Kitabın Adı	Kitabın Yazarı	Mütercim	Tercümenin Adı	Baskı Yılı
Fransızca	Traite De l'Attaque et de la Defense Des Places	Vauban	Konstantin İpsilanti	Darben ve Defa	1791

¹⁸ İsmail Orman, *Askerî Müzer Yazma Eserler Koleksiyonu*, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, İstanbul 2011, s. 149.

¹⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 59-61.

²⁰ Mehmet Korkmaz, *Osmanlı Askerî Eğitiminde Modernleşme Çabaları: Kasımpaşa Bahriye Askerî, Rüşdiye Mektebi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 72, İstanbul 2020, s. 127.

²¹ Çağrı, a.g.t., s. 63-108.

²² Jehuda L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya-Alman Askerî Heyetleri 1835-1919*, çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1985, s. 12.

²³ Baysal Jale, *Osmanlı Türklerin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*, Hiper Link, İstanbul 2010, s. 197-206.

Fransızca	-	Napolyon	Mehmed Saîd Paşa	Zavâbit-i Harbiye	1838
Fransızca	-	Louis-Jean Charles	Theologu Aleko	Fenn-i Harb	1839
İngilizce	-	İngiliz Bahri Bey	Bahri Bey Toros Efendi	Fenn-i Top	1853
İngilizce	-	John Kite	Osman Emin Paşa	Esliha ve Mühimmât-ı Nâriye-i Bahriye Hakkı	1886
Almanca	-	Goltz Paşa	Mehmed Tâhir	Millet-i Müsellah Asrımızın Usûl ve Ahvâl-i Askeriyesi	1883-1884
Almanca	-	-	Hayrî Paşa	71,84 Modeli Mavzer Usûlü Tüfenklerin Endaht Tecrübesine Dâir Talim	1888
Almanca	-	Kamhovere Paşa	Osman Nizâmî	Piyâdenin İdmân Tâlimnâmesi	1888

Not: Tabloda askeri tercümedeki değişim gösterilmiştir.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin askerî sahada yapmış olduğu modernleşme çalışmalarının tercüme faaliyetleriyle desteklendiğini ifade etmek gerekir. Askerî modernleşmenin Batı merkezli olması tercüme faaliyetlerinin bu dillerden yapılmasına sebep olmuştur. Devlet adamlarının uygulamış olduğu diplomasinin de tercüme faaliyetlerine etki ettiğini ifade etmemiz gerekir. Sultan II. Abdülhamid'in bilinçli bir şekilde uygulamış olduğu Alman siyasetinin tercüme faaliyetleri üzerinde de doğrudan etkili olduğu görülmektedir.

3. Batı Kaynaklı Türkçe Askerî Literatürün Oluşmasında Osman Nizami Paşa'nın Rolü

Sultan III. Selim Batı ile artan etkileşim ve askerî alanda yeniliğe duyulan özlemin etkisiyle Nizâm-ı Cedîd ordusunu kurdu. Bu ordunun modern bir askerî eğitim alması için 1755 tarihli Fransız piyade talimnamesi kullanıldı. Çünkü III. Selim döneminde askerî alanda yapılan yeniliklerde Fransız etkisi hâkimdi. Fakat Yeniçeri Ocağı'nın isyanı ve beraberinde yaşanan gelişmeler Nizâm-ı Cedîd ordusunun ömrünün kısa olmasına sebep oldu. Sultan III. Selim'in halefi Sultan II. Mahmud, modern bir ordu kurmanın önündeki en büyük engel olan Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırarak yerine düzenli bir ordu olan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunu kurdu. Fakat kurulan bu yeni ordunun başında modern manada askerî eğitim verecek bir isim olmadığı için Nizâm-ı Cedîd subaylarının "talimcilik" düzeyi, modern bir ordunun ihtiyacını karşılamaktan hayli uzaktı²⁴. Bu sebeple piyade, süvari ve sair teknik sınıfların eğitimlerinin çağdaştırılması için Avrupa'da bu alanda daha önce yazılmış olan eserlerin tercüme faaliyetlerine başlandı. İtalyancadan tercüme edilen eşkâl risaleleri ve Fransa'nın İstanbul elçisi General Guillemont'nun girişimleriyle Paris'ten getirtilen süvari talimnamesinin tercümesi Sultan II. Mahmud döneminde yapılan ilk askerî tercüme eserleridir²⁵.

²⁴ Yüksel Çelik, "Asâkir-i Mansûre Ordusu'nda Talim Sisteminin Değişmesi ve Avrupalıv Uzmanların Rolü (1826-1839) Asâkir-i Mansure Ordusunda Talim Sisteminin Değişmesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 19, İstanbul 2008, s. 92.

²⁵ Çelik, a.g.m., s. 113.

Daha önce ifade ettiğimiz üzere Osmanlı Devleti'nin askerî literatürüne dair ilk tercümelere ağırlıklı olarak Fransızca eserleri görmekteyiz. Fakat XIX. yüzyılda dünya üzerinde yaşanan birtakım değişim ve dönüşümler bu durumu değiştirdi. Bunlardan ilki 1861–1865 tarihlerinde gerçekleşen Amerikan İç Savaşı, diğeri ise 1866 Prusya–Avusturya Savaşı'ydı. Bu savaşların ardından meydana gelen 1870–1871 Fransa–Prusya Savaşı ise Prusya ordusunun kara orduları için tüm dünyada paradigma hâline gelmesini sağladı. Prusya'nın Fransa'ya karşı kazanmış olduğu bu mutlak zafere karşın 1881 yılında yayımlanan *Piyâde Tâlimnâmesi*'nin Fransızcadan tercüme edildiği görülmektedir²⁶. Bu durum özellikle Fransız ordusu ve askerî eser tercümesinin Osmanlı ordusundaki etkisinin hâlen devam ettiğini göstermesi açısından da önemlidir.

93 Harbi Osmanlı Devleti'nin askerî alanındaki dönüşümü için bir kırılma noktası olmuştur. İngiltere'nin, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı başlatmış olduğu savaşa engel olmayışı, Fransa'nın ise 1870-1871 yenilgisinden sonra güçsüzleşmesi Osmanlı Devleti'ni Avrupa'da yeni bir müttefik arayışına itti. Bilinen modern Almanya'nın 18 Ocak 1871'de Prusya liderliğinde kurulmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'yle müttefik olmak Almanya için de aradığı bir fırsattı. Çünkü 1880'den itibaren Almanya'da ağır sanayi gün geçtikçe güçleniyor, yeni ham madde ve pazar arayışları artarak devam ediyordu²⁷. Bu durum Almanya'nın Şark Meselesiyle yakından ilgilenmesine sebep oldu. Diğer taraftan Osmanlı Devleti askerî alanda güçlenirse gerektiğinde Rusya ve Fransa'ya karşı bir müttefik olarak Almanya'ya destek alabilecekti²⁸. 1882'de Sultan II. Abdülhamid'in ordudaki düzenleme için Alman İmparatoru'ndan talep ettiği ilk resmî heyet Albay Otto August Johannes Kaehler, Yüzbaşı Louis von Kamphoevener, Süvari Yüzbaşısı Von Hobe ve Yüzbaşı Ristow'dan oluşuyordu²⁹.

Yukarıda isimlerini saydığımız Alman askerî uzmanlarından Kaehler'in vefatından hemen sonra Goltz Paşa'nın İstanbul'a gelmesiyle birlikte Osmanlı ordusunun Alman askerî sistemine tam manasıyla adaptasyonunun sağlanması için askerî alanda birçok yenilik yapıldı. Bunlardan bir tanesi de askerî talimnamelerin Almanya'dan alınmasıydı³⁰. Serasker Ali Sâib Paşa sunduğu bir raporda talimnameler için durum tespiti yaparak bunların öteden beri Fransızcan tercüme edildiğini, en son olarak yine 1881'de nefer, bölük ve tabur talimnamelerinin Fransızcadan tercüme edildiğini ifade etmektedir³¹. Fakat artık Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra Almanya ile kurulan yakın ikili ilişkilerin bir sonucu olarak Alman ordusuyla tam manasıyla bir uyum sağlanmalıydı. Bu sebeple Osman Nizamî Paşa³² Almanya'dan gelen askeri uzmanların arasında yer alan Yüzbaşı Louis von Kamphoevener

²⁶ Necdet Öz, *Yenileşme Dönemi Osmanlı Ordusunda Talimnameler (1826 – 1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 102.

²⁷ Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 32, İstanbul 1979, s. 482-84.

²⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, c. VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1962, s. 366.

²⁹ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 108.

³⁰ Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri Yeni Düzenin İnsanları ve Fikirleri 1826 – 1914*, çev. Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 55-56.

³¹ Öz, *a.g.t.*, s. 122.

³² Rıdvan Kaşıkcı, *Osman Nizamî Paşa'nın Askerî ve Siyasi Hayatı (1856-1939)*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2023, s. 25-33. Osmanlı askeri ve diplomatı olan Osman Nizamî Paşa, Ali Nizamî Paşa'nın oğludur. Sıbyan mektebiyle rüştiyede, Askerî İdadisi'nde okuduktan sonra Mekteb-i Erkân-ı Harbiye'ye girdi ve 1880 yılında Kurmay Subay olarak mezun oldu. İtalya'da Ataşemiliter olarak görev yaptı. İstanbul'a döndükten sonra kısa birkaç görev aldıktan sonra 1908-1913 tarihleri arasında Berlin Büyükelçiliği yaptı. İstanbul'a döndükten sonra ise Said Halim Paşa kabinesinde kısa bir süreliğine Nafia Nazırı olarak görev yaptı. I. Balkan Savaşı sonrasında Londra Konferansı'nda görevlendirildi. I. Dünya Savaşı'nda Romanya Askerî Komiseri olarak görev yaptı. 1921-1922 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nin son Roma elçisi olarak görev yaptı. Cumhuriyet döneminde ise herhangi bir görev almadı.

Paşa'nın³³ piyade için hazırladığı idman talimnamesini Türkçeye tercüme etti³⁴.

Sadık Yazar, Osmanlı tercüme geleneğine dair kaleme aldığı bir makalesinde, bu gelenekte yer alan tercümelemlerin, kaynak metinleri ile mukayeseli okumalarına dayanan çalışmaların oldukça sınırlı olduğunu, hâlbuki bir mütercimmin tercümesinde kaynak metne ne derecede bağlı kaldığını ne gibi eksiltme, ekleme, hülâsa etme, seçme (intihâb), derleme (istihrâc) ve nihayet taklit veya nazire yoluna başvurduğunu anlamının ancak bu çalışmalar sayesinde mümkün olacağını ifade etmektedir³⁵.

Osman Nizamî Paşa'nın Kamhovere Paşa'nın eserinden tercüme ettiği *Piyadenin İdman Talimnamesi* adlı eseri orijinal metne ne kadar sadık kaldığını ne kadar ekleme yaptığını ve eserin ne kadarını taklit ettiğini orijinal metin elimizde olmadığı için tespit edemiyoruz. Fakat Osman Nizamî Paşa'nın tercüme eserinde “*Alman ordularında piyadeye mahsus olan idman talimnamesinin mühim olan aksanı Piyade Muallimi Ferik saadetlü Kamphovener Paşa hazretleri tarafından intihab edilerek, Erkân-ı harbiye binbaşlarından Osman Nizamî Bey vasıtasıyla da önemli kısımları Türkçeye tercüme edilmiştir*” şeklindeki ifadelerle yer vermesi³⁶, eserin uygun görülen yerlerinin çevrildiğini ve orijinal metne tam anlamıyla sadık kalınmadığını göstermesi açısından bize bilgi vermektedir.

Eser toplamda 78 sayfadan oluşmakta olup eserin içinde yer alan resimler 19x12 santimlik ebatlardadır. Eser, toplamda iki kısım ve bir ekten oluşmaktadır. 1895 Piyade Talimnamesi öncekiler gibi nefer, bölük, tabur ve alay talimnamesi şeklinde ayrı ayrı bölümlendirilmemiş ve basılmamıştır. Sadece piyade talimnamesi başlığı altında yayımlanmıştır. Talimname iki kısım bir ekten oluşmaktadır. Birinci kısmın ilk başlığı “İdman Taliminden Maksadın Ne Olduğu” şeklindedir. Bu başlık altında idman taliminin asker için ne kadar önemli olduğu ifade edilmiştir. Eserin birinci kısmının ikinci başlığı Talimlerin Sûret-i Taksim'idir. Bu başlık altında idman taliminin ya silahsız ya da tüfekle icra olunacağına dair uzun bir yazı yazıldığı görülmektedir. Silahsız olarak yapılan idman taliminin asker taliminde temel teşkil ettiği ifade edilmektedir. İdman taliminin uygulanması ve bu sırada muallimlerin vazifelerinin ne olduğunun 13 maddede ifade edildiği görülmektedir. Bu maddeler hem askerin hem de muallimin idman sırasında uyması gereken kuralları içermektedir. Birinci kısım içerisinde yer alan bir diğer başlık Tertibat-ı İbtidâ'î'dir. Bu başlık altında askeri, düzenli bir sıra hâline getirmek için verilmesi gereken komutların 2 maddede ifade edildiği görülmektedir.³⁷ Yukarıda eserin içeriği hakkında detaylı bilgiler vermeye çalıştık Osman Nizami Paşa eseri birebir tercüme etmediğini yukarıda ifade etmiştik. Paşa, eserin içerisinde yer alan başlıkların Almanca ifadelerini de uygun Osmanlıca kelimelerle karşıladığını düşünmekteyiz. Bunu yaparken askerî sahaya hâkim olması eseri daha iyi tercüme etmesini de sağlamıştır.

Almanya ile kurulan ilişkiler XIX. yüzyılın son çeyreğinde artarak devam etti. Kültürel, ekonomik gelişmelerin yanında askerî alanda ordunun modernizasyonu için yapılan yardımlar beraberinde Almanca tercüme eserlerin sayısını da artırdı. Eserin ikinci kısmı Silahsız Yerde İcra Olunan İdman Talimi ile başlamaktadır. Bu kısmın 3 ana türde idmanın alt fasıllardan oluşacak şekilde yazıldığı görülmektedir. Birinci tür idman toplamda 5 alt fasıldan oluşmaktadır. Birinci tür idmanın birinci faslında ayakların idman sırasında alması gereken şekiller gösterilmektedir. İkinci faslında idmanda yapılması gereken hem ayak hem de bacak hareketleri resimli bir şekilde gösterilmektedir. Üçüncü faslında vücudun ileri ve geriye bükülmesi resimli bir şekilde anlatılmaktadır. Dördüncü faslında idman sırasında kol ve hareketlerinin nasıl yapılacağı resimlerle ifade edilmektedir. Beşinci faslında ise idman sırasındaki baş hareketleri resimlerle gösterilmektedir. İkinci tür idmanın birinci faslının Koşma Talimleri ile başladığı görülmektedir. İkinci fasıl başlığı altında Sıçrama Hareketlerinin idman sırasında

³³ Halit Arslan, Sultan II. Abdülhamid Devri Osmanlı Ordusu'nda Alman Etkisi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012, s. 41.

³⁴ Kamphoevener Paşa, *Piyadenin İdman Talimnamesi*, çev. Osman Nizami Paşa, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şâhâne, İstanbul 1304, s. 1-16.

³⁵ Sadık Yazar, Bakir Bir Araştırma Sahası Olarak Osmanlı Tercüme Geleneği, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 60, İstanbul 2020, s. 166.

³⁶ Kamphoevener Paşa, a.g.e., s. 1-16.

³⁷ Kamphoevener Paşa, a.g.e., s. 1-16.

nasıl yapılacağı anlatılmaktadır. Üçüncü tür idman 3 fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasılda İki Kol ile İcra Olunan Talimler başlığı altında askerlerin idman sırasında kollarını kullanım şekilleri ve silah tutma şekilleri resimlerle gösterilmektedir. İkinci fasılda Silahlı Olarak Bir Kol ile Yapılan İdman Talimlerinin resimlerle gösterildiği görülmektedir. Üçüncü fasılda Nişan Vaziyetine Dair İdman Talimleri başlığı altında idman sırasında nişan almanın püf noktaları açıklanmaktadır. Nişan alırken tek elle tutulan silahın ikinci el namluya giderken alması gereken açısı resimle gösterilmektedir³⁸.

Eserin son kısmına ek olarak dâhil edilen Atlama Talimleri adlı bir bölüm olduğu görülmektedir. Bu ek kısmın ilk faslında İrtifa ve Genişlik Atlama başlığı altında ip ve sehpa ile kurulan düzenekten atlama talimlerinin resimlerle gösterildiği görülmektedir. İkinci faslında Doğru Atlamak başlığı altında eksik görülen atlama şekilleri gösterildiği ifade edilmektedir. Üçüncü fasılda ise Ayak Sehпасı ve Hendeşler başlığı altında ayak sehпасının nasıl kullanılması gerektiği şekillerle gösterildiği görülmektedir³⁹.

Osmanlı piyade sisteminde Piyadenin İdman Talimnamesi adlı tercüme eserle birlikte ilk defa Prusya Talimnamesi'nin uygulanmaya başlanması önceki piyade talimnamelerinden kesin bir kopuşa işaret ediyordu. Bahsi geçtiği üzere bu talimname, kaideleri sunuşu açısından önemli değişiklikleri içeriyordu. Bu açıdan Osman Nizamî Paşa'nın çevirmiş olduğu bu eserin ayrı bir değeri bulunmaktadır. Bununla birlikte yine ilk defa Osmanlı ordusunun kendine özgü bir talimnameye ihtiyacı olduğunun Osmanlı askeriyesinde fikir olarak yer aldığını görüyoruz. Hatta yukarıda söz konusu ettiğimiz gibi talimlerde Almanya'dan farklı birtakım uygulamalar da yapılmıştır. Ancak bu değişikliklerin oldukça sınırlı olduğunu ve özgün bir talimname niteliği kazandırmaktan uzak kaldığını görüyoruz.

Sonuç

Kültürel bir aktarım aracı olarak öne çıkan tercümenin, XIX. yüzyılda Batı'daki askerî, kültürel ve toplumsal yenileşme hareketlerini Osmanlı Devleti'ne aktarmada kullanıldığı söylenebilir. Tercüme, salt manada bir dilden başka bir dile metin aktarımı değil aynı zamanda bir kültürün başka bir kültürle etkileşimidir. Bu açıdan bakıldığında Osman Nizamî Paşa'nın *Piyadenin İdman Talimnamesi* adlı tercüme eserinin Alman askerî kültürü ile Osmanlı askerî kültürü arasındaki etkileşimi hızlandırdığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Batı'nın askerî üstünlüğünü kabul etmesi, modernleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Askeri alanda yeni kurulan okullardaki modern eğitimin temelini ise Batı dillerinden yapılan çeviriler oluşturmaktadır. Askerî alandaki yapılan ilk modernleşmede örnek Fransa'dır. Bu sebeple bu alanda yapılan ilk tercüme faaliyetlerinin Fransızcadan olduğu görülmektedir. Fransa'nın Avrupa'da askerî üstünlüğünü Almanya'ya kaybetmesi Osmanlı askerî modernleşmesinin de yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Yine XIX. yüzyılın son çeyreğinde tahta geçen Sultan II. Abdülhamid'in de bu değişimde etkisi vardır. Sultanın tahta geçişi Osmanlı askerî uzmanlarının artık ağırlıklı olarak Almanlardan oluşmasına zemin hazırlamıştır. Askerî uzmanlardaki değişim tercüme eserlere de yansımıştır. Artık askerî alanda Almanca eserlerin tercümesi de yoğunluk kazanmaya başlamıştır.

Artık Fransız talimnameleri bir kenara bırakılarak Alman talimnamelerinin çevrilmesi önem kazanmaya başlamıştır. Alman talimnamelerinin tercümesi artık Osmanlı Devleti'nin de kendi askerî ihtiyaçlarına uygun bir talimname yazdırması gerektiğini açıkça göstermiştir. Osman Nizamî Paşa'nın yaptığı tercüme, XIX. tercüme içerisinde askerî literatüre katkı sağlaması ve bir dönüşümü temsil etmesi açısından önem arz etmektedir. Bu tercüme sayesinde Alman askerî literatürü hakkında da söz sahibi olmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Emekli Sandığı Arşivi Osman Nizamî Doğancı Dosyası, A. Tasnif No: 13284.

³⁸ Kamphoevener Paşa, a.g.e., s. 1-16.

³⁹ Kamphoevener Paşa, a.g.e., s. 1-16.

Üsküdar Nüfus Müdürlüğü 13.02.2017 yılında düzenlenmiş nüfus kayıt örneğine göre.

Kitap ve Makaleler

- AKŞİT, Göktürk. *Çeviri: Dillerin Dili*. İstanbul: Can Matbaa, 1986.
- AKYILDIZ, Ali. *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- ARSLAN, Halit. *Sultan II. Abdülhamid Devri Osmanlı Ordusu'nda Alman Etkisi*, t.y.
- BERKES, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1988.
- BEYDİLLİ, Kemal. "II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy 32 (1979): 481-94.
- BİLİM, Cahit. "Tercüme Odası". *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1, sy 1 (1990): 29-43.
- ÇAĞRI, Uğur. "Osmanlı'da Bilimsel Tercüme Faaliyetleri: Envanter ve Analiz". Hacettepe Üniversitesi, 2018.
- ÇELİK, Yüksel. "Asâkir-i Mansûre Ordusu'nda Talim Sisteminin Değişmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839) Asakir-i Mansure Ordusunda Talim Sisteminin Değişmesi". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy 19 (2008): 87-118.
- ESEN, Sakine Erüz. *Çok Kültürlülük ve Çevirmenler Osmanlı Devleti'nde Çeviri Etkinliği ve Çevirmenler*. İstanbul: Multilingual, 2010.
- JALE, Baysal. *Osmanlı Türklerin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*. 2010. bs. İstanbul: Hiper Link, 2010.
- KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*. C. VIII. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962.
- KAŞIKÇI, Rıdvan. *Osman Nizamî Paşa'nın Askerî ve Siyasî Hayatı (1856-1939)*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2023.
- KAYAOĞLU, Taceddin. *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*. İstanbul: Kitabevi, 1998.
- KORKMAZ, Mehmet. "Osmanlı Askerî Eğitiminde Modernleşme Çabaları: Kasımpaşa Bahriye Askerî, Rüşdiye Mektebi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy 72 (2020): 115-37.
- LEWIS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. 1993. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, t.y.
- MERAL, Alpay. *Harf Devriminin Kütüphanelere Yansımaları*. 1976. bs. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, t.y.
- MOREAU, Odile. *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askerî Yeni Düzenin İnsanları ve Fikirleri 1826 – 1914*. Çeviren Işık Ergüden. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- ORMAN, İsmail. *Askerî Müzer Yazma Eserler Koleksiyonu*. 2011. bs. İstanbul: Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, t.y.
- ORTAYLI, İlber. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- ÖZ, Necdet. "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ordusunda Talimnameler (1826 – 1914)". İstanbul Üniversitesi, 2021.
- PAŞA, Kamphoevener. *Piyadenin İdman Talimnamesi*. Çeviren Osman Nizami Paşa. İstanbul: Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şâhâne, 1304.
- WALLACH, Jehuda L. *Bir Askerî Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya-Alman Askerî Heyetleri 1835-1919*. Çeviren Fahri Çeliker. 1985. bs. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1985.
- YAVUZ, Kemal. "XIII-XVI. Asır Dil Yadigârlarının Anadolu Sahasındaki Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri". *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy 27 (1983): 9-57.
- YAZAR, Sadık. "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği". İstanbul Üniversitesi, 2011.
- . "Bakir Bir Araştırma Sahası Olarak Osmanlı Tercüme Geleneği". *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 60, sy 1 (2020): 153-78.
- YILMAZ, Murat. "19. yüzyılda Rusya ve Osmanlı Devleti'nde Çeviri Faaliyetleri Üzerine". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* IV, sy 1 (2018): 93-104.